

РОЗДІЛ V ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ

УДК (477): 342.53 (470+571)

О.П. Ресніт
(м. Київ)

УКРАЇНЦІ В ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

В статті всебічно проаналізовано участь українців в діяльності Державної Думи Російської імперії, а також виборчі права та настрої виборців. Автором дослідження ґрунтовно показаний хід виборчої кампанії, висвітлено втручання у неї властей, а також реакцію виборців на тиск влади у сфері їх волевиявлення на виборах.

В статье тщательно проанализировано участие украинцев в деятельности Государственной Думы Российской империи, а также избирательные права и настроения избирателей. Автором исследования всесторонне показан ход избирательной кампании, показано давление властей на волеизъявление избирателей, а также реакция избирателей на попытки властей ограничить реализацию из права выбора.

The article carefully analyzed the participation of Ukrainians in the State Duma of the empire, as well as voting rights and the mood of voters. The author of the study comprehensively shows the progress of the campaign, shown, government pressure on the will of voters, as well as the reaction of voters in the authorities' attempts to limit the realization of the right of choice.

Масові революційні виступи 1905 року в Російській імперії змусили правлячі кола шукати шляхи виходу з соціально-політичної кризи. 17 жовтня 1905 року імператор Микола II видав маніфест про демократичні свободи. Проголошувалися свобода слова, совісті, зборів, союзів, недоторканність особи. Маніфест запроваджував народне представництво – Державну Думу, до компетенції якої були віднесені законодавчі функції. Російський імператор гарантував «непорушне правило, щоб, – як вказувалося у документі, – ніякий закон не мав сили без ухвали Державної Думи, та щоб вибраним від народу забезпечена була можливість справжньої участі в нагляді за законністю дій ... властей»¹.

Указом від 11 грудня 1905 року та іншими актами визначався порядок виборів до Державної Думи та встановлювалася двопалатна структура законодавчого органу. Верхня палата – Державна Рада – мала затверджувати рішення нижньої палати – Державної Думи. Половина складу Державної Ради призначалося урядом, решта – обиралися. Державна Дума виглядала як народне представництво. Але виборчі права громадян обмежувалися майновим цензом, а самі вибори мали багатоступеневий характер. Поміщики і міщани мали двоступеневу, промислове робітництво – триступеневу, а селяни – чотириступеневу систему обрання своїх депутатів². В українських землях

Російської імперії в результаті багаторівневого голосування право безпосередньої участі у виборах народних обранців одержали лише 1477 осіб³, серед яких 576 були землевласниками, 507 – селянами та 394 – міськими мешканцями⁴.

Виборча кампанія проходила в умовах жорстких громадянських конфліктів та переслідування прогресивних демократичних елементів царськими властями. Не всі політичні партії погодилися взяти участь у виборах. Радикальні ліві сили вважали за необхідне збройним шляхом боротися за повалення самодержавства і встановлення республіканського ладу. Помірковані праві та центристські політичні партії вважали оголошені імператором реформи кроком назустріч революційним настроям народу і взяли участь у виборах. На території українських губерній Російської імперії передвиборчу агітацію активно проводили Українська радикально-демократична партія, Українська народна партія та інші політичні сили.

Власті вживали заходів з недопущення обрання у Державну Думу політично «неблагонадійних» осіб. Виборча кампанія супроводжувалася обшуками партійних активістів, арештами, порушенням судових справ, провокаціями і дезінформацією виборців. Однак, вони виявили здатність протистояти тиску властей, які своїми діями лише мобілізували населення до політичної активності та виваженого добору кандидатів у законодавчий орган. Обрані за таких умов депутати користувалися великою довірою народу, а формування передвиборчих програм часто відбувалося у ході проведення національних маніфестацій. Наприклад, мешканці села Турівки Київської губернії: чоловіки і жінки, дорослі і діти, – зі сльозами на очах і в супроводі оркестру 3,5 версти проводжали свого обранця в Думу – селянина А.Грабовецького. Останньому було вручено від односельців адрес, в якому висловлювалися сподівання щодо його самовідданості у справі захисту інтересів українського народу. «Ми впевнені, що Ви будете вірним і рідним сином України», – зазначали селяни. Мешканці п'яти сіл околиць Канева наказ депутатам Державної Думи склали на могилі борця за визволення українського народу поета Тараса Шевченка. Селяни вимагали «звільнити всіх наших героїв-борців за народ, яких вороги народу піддали нестерпним мукам, гноять по тюрмах і каторгах», також загального, рівного виборчого права і таємного голосування⁵.

Загалом політичні настрої українських виборців Російської імперії сконцентрувалися у вимозі «землі і волі», в якій виражалися сподівання на вирішення проблем малоземелля селянських господарств та надання демократичних свобод, у тому числі й права на національне самовизначення⁶.

Багатонаціональний характер Російської імперії зумовив відповідний склад депутатського корпусу Державної Думи. «Різноманітність облич, одягу і мови. Великоросійське вбрання, малоросійські* свитки, мусульманські чалми ... все змішується, дивовижно озираться одне на одного. Російська мова перемішується з польською, татарська з малоросійською», – згадував очевидець про перші збори депутатів Думи⁷. Від українських земель до Державної Думи було обрано 102 представника. За становим походженням 35 з них були дворянами, 5 – міщанами, 1 священник. Найбільше було

* У Російській імперії представники російського народу часто називали українців „малоросійським народом”, „малоросами”.

селян – 58. Однак реальний соціальний статус визначався не лише належністю до певного суспільного стану. Серед селян тільки 34 займалися землеробством, а решта належала до різних прошарків: 8 були робітниками, 5 – сільськими урядниками, 7 – із сільської інтелігенції, ще один селянин за походженням належав до міської культурної еліти⁸. Відомо також, що до складу українських депутатів входило 24 поміщика та 26 представників міської інтелігенції⁹.

Серед депутатів, обраних в українських землях, були відомі політичні і громадські діячі та вчені. Посаду заступника голови Думи обійняв висуванець Харківської губернії професор Гредескул. У складі депутатського корпусу працювали представники українських губерній Російської імперії: всесвітньо відомий вчений, один з кращих в Європі знавців парламентаризму та конституційного права Максим Ковалевський, фахівець у галузі німецького права Григорій Іолос, статистик і економіст Леонід Яснопольський та інші науковці¹⁰.

Практично усі обранці від українських земель були людьми демократичних поглядів, готовими до напруженої боротьби за кращу долю народу та самопожертви. Один із депутатів Думи, висуванець Чернігівської губернії поміщик Олексій Свечин, обстоюючи ідею обмеження поміщицького землеволодіння, розтлумачував свою позицію так: «Вам дивно, панове, що я – великий землевласник, висловлюю такі погляди; пояснюю. ... Краще відмовитися від деяких матеріальних благ, але жити у вільній країні»¹¹.

За партійною належністю депутати від України не були однорідним колективом. Значна частина належала до загальноросійської партії конституційних демократів – понад 30 осіб. Решта депутатів ввійшла до фракцій трудової групи, октябристів, соціал-демократів, польського кола та демократичних реформ¹². Водночас за ініціативи лідера українського національного руху Михайла Грушевського та групи депутатів – Володимира Шемета, Іллі Шрага, Павла Чижевського, – представники України в Думі, не пориваючи зв'язку з політичними силами загальноімперського характеру, створили свою українську парламентську фракцію¹³. Очолював її роботу земський діяч з Чернігова, адвокат за фахом і дворянин за соціальним походженням Ілля Шраг¹⁴. До складу фракції входило 44 члени Державної Думи¹⁵, обрані від різних губерній, що охоплювали територію українських земель: Київської, Подільської, Полтавської, Харківської, Катеринославської та Бессарабської губерній. Серед них було 4 робітники, 19 селян, решта – представники інтелігенції: земські службовці, вчені, адвокати, судді, вчителі. Загальною метою фракції, за словами одного з її лідерів Володимира Шемета, стала реалізація конкретних вимог українського народу: «Політична автономія України в межах етнографічних, запровадження української мови в школах початкових, середніх і вищих, у судах та всіх місцевих адміністративних установах ... та ... вирішення ... земельного питання в Україні відповідно до устремлінь та поглядів українського народу з незаперечною умовою, щоб ... земля поступила ... у власність ... Україні»¹⁶.

Фракція мала свій друкований орган – журнал «Український вісник», завданням якого було «показати місце і значення України» та «сприяти справедливому вирішенню національного ... питання»¹⁷. Журнал став рупором кращих українських наукових сил. На його сторінках публікувалися праці відомих в Україні, Російській імперії в цілому та за її межами вчених: Михайла Грушевського, Михайла Тугана-Барановського, Олександра Руссова, Івана Франка та інших.

Громадськість українських земель з великими сподіваннями зустріла звістку про створення української парламентської фракції, члени якої отримували масу вітальних телеграм з різних куточків України: Києва, Чернігова, Полтави, Лубен, Катеринослава, Миколаєва, Кам'янець-Подільського та інших міст і сіл. У вітаннях на адресу українських депутатів висловлювалася впевненість, що вони будуть послідовно боротися за автономію України, українізацію освіти й органів влади та вирішення аграрного питання. Телеграми зі словами підтримки та сподіваннями на братню допомогу з боку депутатів Державної Думи надійшли й від представників українських земель Австро-Угорської імперії. «Коли будете обстоювати за своїм, то й нам допоможете», – писали українські селяни з Галичини¹⁸.

Українські депутати Державної Думи Російської імперії доклали максимум зусиль, щоб виправдати сподівання виборців. Головним підсумком роботи української парламентської фракції була розробка і затвердження «Декларації про автономію України» як програми своєї діяльності та основи для законопроекту про національно-територіальний устрій. Її автором виступив Михайло Грушевський, який намагався при підготовці документа використати європейський досвід парламентаризму в Австро-Угорщині. Декларація передбачала надання українським землям Російської імперії національно-територіальної автономії. Планувалося функціонування вищого законодавчого органу автономної України – сейму, центральних та місцевих органів управління краєм. Також передбачалося, що спеціальними законами будуть створені рівні умови для розвитку мов усіх народів Російській імперії, забезпечено права національних меншин, запроваджено викладання національними мовами в освітніх закладах¹⁹.

Декларація постала як програма глибокого реформування державно-територіального устрою Російської імперії, перетворення її на федеративну державу. Передбачалося чітке розмежування повноважень між загальноімперськими органами влади та автономними краями. При цьому, як вказував Грушевський, «загальноімперська конституція повинна залишити органам місцевим широку сферу облаштування та нормування місцевих відносин, з правом законодавчої та іншого роду ініціативи по відношенню до органів центральних, забезпечить такий порядок, при якому економічні потужності краю ... поступали б на задоволення місцевої культури та господарського життя»²⁰.

Декларація відповідала прагненням широких кіл громадськості України та усіх народів, що населяли Російську імперію, втілення її положень у життя створювало умови для вирішення нагальних національних проблем.

У Державній Думі розглядалося два законопроекти щодо аграрної реформи. Перший законопроект був внесений від партії конституційних демократів 42 депутатами, серед яких 9 – з українських земель. Він передбачав передачу селянам у користування за помірну плату державних, церковних, а також частини поміщицьких земель. Другий законопроект, підготовлений трудовою групою, у разі прийняття проголошував усі землі держави загальнонародною власністю і передавав їх безпосереднім виробникам сільськогосподарської продукції – селянам. Із 38 засідань Державної Думи першого скликання 16 було присвячено обговоренню аграрного питання. Стосовно нього було заслухано 150 членів Думи. Більше 30 виступів пролунало з вуст українських депутатів²¹. Практично усі представники українських земель висловлювалися за радикальні перетворення в аграрній сфері країни²². При цьому більшість схилилася до за-

конопроекту земельної реформи, внесеному партією конституційних демократів²³, однак з поправками щодо врахування національних особливостей у процесі реалізації аграрних перетворень.

Аграрні проблеми розглядалися у тісному зв'язку з вирішенням питання про національно-територіальну автономію та становленням демократичного ладу. Михайло Грушевський з цього приводу зазначав, «якщо б Дума ... відклала зовсім вирішення аграрного питання, це безповоротно скомпрометувало б її в очах народу, скомпрометувало б конституційний лад взагалі ...». А розв'язання проблем земельного голоду вимагало, з точки зору Грушевського, врахування місцевих умов і, таким чином, ставило на порядок денний «питання про поєднання аграрної реформи з децентралізацією державного устрою на принципах обласної та національно-територіальної автономії»²⁴.

Позицію Михайла Грушевського активно підтримували українські депутати Державної Думи. Голова української парламентської фракції Ілля Шраг у своїй промові на засіданні Думи вказував, що «умови, за яких може бути розв'язане аграрне питання, уявляються у високій мірі різноманітними, у залежності від місцевості ... та умов, в яких живе народ»²⁵. Інший авторитетний український депутат Володимир Шемет зазначав: «Земля і автономія тісно зв'язані з уявленнями про благо українського народу, і з цим потрібно рахуватися і при вирішенні такого важливого соціального питання як аграрне, треба мати на увазі, що Україна не тільки частина держави, але й нація, і в набагато більшій мірі нація, ніж частина держави»²⁶. Українські депутати виступали за те, що фонди земель сільськогосподарського призначення, з яких мало відбуватися наділення селян землею, повинні підпорядковуватися національно-територіальним органам влади, а не загальноімперським владним структурам.

Депутати, обрані українськими виборцями, активно проявили себе у справі обстоювання демократичних засад організації державного управління в Російській імперії. Це, зокрема, проявилось в поданні адреси імператору Миколі II від Думи з відповідними пропозиціями. Безпосередню участь у написанні адреси на ім'я імператора взяли українські депутати Локоть, Муханов, Назаренко, Рижков, Шемет, Щефтель та Щепкін. Активно повели себе представники українських земель і у процесі обговорення та доопрацювання тексту звернення до царя. Чимало народних обранців виступило із закликом ліквідації верхньої палати парламенту – Державної Ради. За справедливим твердженням депутатів, верхня палата покликана була лише блокувати рішення народного представництва, яким виступала Державна Дума. «Як це буде так, що Дума буде думати, – з неприхованим гнівом говорив депутат від Полтавської губернії Микола Онацький, – а Державна Рада в одну хвилину скасує всі законопроекти?» Депутати вказували, що характер обрання верхньої палати та її функції не відповідають часу і гальмують прогресивні зміни у державному устрої. «У нову будівлю ставляться гнилі і старі колоди, які будуть псувати усю споруду», – говорив з цього приводу представник Катеринославської губернії Рижков²⁷.

Серйозні зауваження до проекту звернення до імператора висловив висуванець Харківської губернії професор Максим Ковалевський. Як один з краших в Європі знавців конституційного права, він аргументовано довів необхідність розширення повноважень Державної Думи, перетворення її на повноцінний законодавчий орган. За пропозицією Ковалевського, в адрес на ім'я імператора було включено положення про

право Думи на законодавчу ініціативу та формування бюджету держави. Загалом 21 український депутат взяв участь в обговоренні і вніс пропозиції до остаточної редакції послання до царя²⁸.

Важливе значення в демократизації державно-політичної системи мало обстоювання принципу загального виборчого права. За рівність громадян у виборчих правах виступили українські депутати Заболотний, Михайличенко, Тесля, Миклашевський, Рижков²⁹.

В умовах революційних подій 1905–1906 років, жорстокого придушення царськими властями народних виступів, свавілля органів правопорядку, радикалізації методів діяльності ряду політичних сил велику актуальність мало питання про протидію порушенню громадянських прав і свобод. Маса учасників політичних акцій потрапила до тюрем, отримала різні терміни ув'язнення, піддавалася фізичному та морально-психологічному тиску, була засуджена до страти. Члени української фракції вже від початку роботи Державної Думи активно включилися у процес захисту громадянських прав. Загалом більше 50 виступів пролунало з уст українських депутатів на захист людей. Народні обранці вимагали амністії політичним в'язням, скасування смертної кари та рівності громадян перед законом. Наприклад, депутати від Чернігівської губернії Петро Кириленко та Микола Миклашевський запропонували вимагати суду над урядовцями, причетними до беззаконня. На розгляд Думи було винесене питання про розробку законопроекту про рівність громадян, яке порушив 151 депутат, у тому числі 35 депутатів від України³⁰. Він був покликаний усунути усі обмеження, що існували для певних станів, націй, членів релігійних конфесій та осіб жіночої статі. В обговоренні законопроекту взяли участь українські депутати Ковалевський, Локоть, Рижков і Заболотний. Зокрема, Локоть висловився за скасування станів, Рижков і Заболотний обстоювали необхідність рівності у правах жінок і чоловіків. За наслідками обговорення було створено комісію з 33 членів Думи для вироблення відповідного законопроекту. У складі цієї комісії працювала й група депутатів з України³¹.

Широкої практики набуло подання депутатських запитів стосовно беззаконь, що чинили власті та певні політичні сили в українських землях. Особливо відзначився у цій справі представник Полтавської губернії селянин Андрій Тесля. Із 383 запитів членів Державної Думи він підписав 71 депутатське звернення³².

Важливе значення у захисті природних прав громадян мав відіграти закон про скасування смертної кари. Обговорення його відбувалося у складній соціально-політичній ситуації, коли власті чинили перешкоди революційним виступам народу, а уряд наполягав на відтермінуванні прийняття законодавчого акту. У зв'язку з цим серед депутатів існувала велика стурбованість наслідками скасування смертної кари, побоювання, що закон не пройде через Державну Раду або його виконання саботуватиметься. Але депутати були сповнені рішучості довести справу до логічного завершення, навіть ціною розпуску Думи. «Або ми, або цей сплюндрований країну старий режим», – говорив з цього приводу представник Чернігівської губернії Локоть. «... Ми повинні дати хід нашому законодавчому апарату, і якщо і він виявиться безсилим, то ми будемо мати підстави сказати народу, що ми вичерпали всі можливості, що у нас були, і що ми маємо залишити те місце, яке займаємо», – зазначав заступник голови Думи, депутат від Харківської губернії професор Гредескул. Незважаючи на заперечення урядових кіл депутати ухвалили закон про скасування смертної кари³³.

Представники українських земель у Державній Думі також брали участь у розробці закону про свободу зібрань та асигнування 15 млн руб. на допомогу голодуючим. При цьому 20 українських депутатів як члени різних комісій Думи займалися вивченням фінансового становища в державі з метою віднайдіння необхідних коштів³⁴.

Широким планам перебудови суспільного життя, які виношували депутати Державної Думи, у тому числі й представники України, не судилося збутися. Урядові кола Російської імперії були вкрай стурбовані радикалізмом представницького органу та великим впливом депутатів на виборців, регулярними контактами народних обранців зі своїми земляками, зокрема депутата Вирового з населенням Київської губернії, Рижкова – Катеринославської губернії, Куриленка – Чернігівської губернії³⁵. Політичні наслідки такої ситуації були визнані вкрай небезпечними. Постало питання про усунення загрози законодавчого оформлення народних прагнень на фоні масових виступів, власне, недопущення перемоги революційних перетворень. Імператор Микола II всупереч нормам свого ж маніфесту від 17 жовтня 1905 року вирішив припинити діяльність Державної Думи. 8 липня 1906 року цар своїм указом розпустив Думу і оголосив нові вибори.

Розпуск Державної Думи викликав велике невдоволення народу. Людей охопив відчай, з розпуском Думи зникла надія на розв'язання проблем, які хвилювали суспільство. «... Ми знову залишилися сиротами», «знов нікому заступитися за нас. Нема Думи, нема нашої надії», «нікому про нас піклуватися», «Дума ... була нам як рідна мати», – говорили люди в одному із сіл Волинської губернії. «Хто за нас заступиться?», «без Думи ніхто не допоможе» – вказували селяни з Подільської губернії³⁶. У Чернігівському повіті після розпуску народного представництва селяни зберігали вірність Державній Думі як легітимному органу влади. «Наш уряд – Дума. І хоча вона розпущена, але вона наш уряд», – говорили люди³⁷.

Після розпуску Державної Думи власті вживали заходів з приборкання невдоволення народу. Органи правопорядку вдавалися до репресивних дій, обмежувалася свобода діяльності преси, проводилися роз'яснювальні заходи з дискредитації парламентаризму. Важлива роль у системі протидії революційним виступам відводилася й переслідуванням колишніх членів Державної Думи. Під різними приводами власті намагалися заарештувати та ізолювати від громадськості экс-депутатів. Арештів та заслання зазнали представник Катеринославської губернії Михайличенко, Харківської губернії – Іваницький, Чернігівської губернії – Тарасенко, ряд колишніх членів Думи за розпорядженням міністра внутрішніх справ були звільнені з роботи³⁸.

Спроби перешкодити экс-депутатам продовжити політичну діяльність зустріли велике невдоволення виборців. Народ і після розпуску Думи ставився до них як до своїх обранців і чинив посильний супротив спробам переслідування парламентарів. На ім'я імператора та прем'єр-міністра масово надходили постанови селянських сходів та резолюції мітингів, в яких люди наполягали на звільненні заарештованих членів Державної Думи, при цьому нагадуючи, що депутати повинні користуватися правом особистої недоторканності. Часом виборці вдавалися і до радикальних силових дій на захист народних обранців. Так, при арешті депутата від Чернігівської губернії Тарасенка його прихильники застосували вогнепальну зброю – стріляли у вікна поліцейського начальника та влаштували погром квартири дільничного поліцейстера³⁹.

Особливо широкого резонансу набула справа про арешт депутата від Катеринославської губернії Федота Оніпка. Він був заарештований на підставі звинувачення у скоєнні державного злочину. Оніпко користувався великим авторитетом серед народу, і не лише на Катеринославщині. Селяни на сільських сходах виносили постанови про звільнення депутата, мітинги на його підтримку надсилали телеграми на ім'я голови ради міністрів та голови військового суду з проханням уважно розібратися у цій справі. Зокрема, жителі села Яшалти в телеграмі до прем'єр-міністра говорили: «Насилля над особою нашого народного обранця суперечить християнським законам і терпимо нами бути не може; а якщо кому потрібна його кров, то нехай проливають і нашу ...». У відповідь власті розпочали каральні акції проти населення, депутата Федота Оніпка засудили до заслання⁴⁰.

В умовах високої політичної активності населення та готовності всіляко підтримувати народних обранців у суспільстві формувалися сподівання на успішне вирішення проблем наступним скликанням Державної Думи. «Другу-то Думу, може-таки, зберемо таку, щоб вся за селян і щоб селяни за неї ... і головою і руками ... як за кам'яну стіну!..», – говорив з цього приводу один із українських селян⁴¹.

Вибори до Другої Думи відбулися в січні 1907 року. Шляхом різноманітних адміністративно-правових маніпуляцій, пропагандистських акцій та репресій уряд намагався отримати бажані для себе результати народного волевиявлення. Від виборів усунули селян, які не розраховалися з боргами перед Селянським банком, робітникам часто забороняли брати участь у виборах по міській курії, призначали перевибори, якщо не проходив бажаний кандидат у депутати. Однак попри всі зусилля властей склад нової Думи виявився ще менш прийнятним, ніж у першому скликанні. Ліві партії в умовах послаблення революційних виступів на цей раз не відмовилися від участі у виборах і протестний електорат активно підтримав їх. 17% членів Державної Думи другого скликання становили представники різноманітних соціалістичних течій: соціал-демократи, соціалісти-революціонери, народні соціалісти та інші. Посилилося представництво трудовиків – безпартійних, що виступали за радикальні реформи – з 18 до 20%. Погіршилися позиції лібералів – партія конституційних демократів отримала 24% підтримки замість 38% у першій Думі. Погіршили результат і октябристи – з 8% до 7%. Щоправда в Думу на цей раз потрапили крайні праві, отримавши 63 депутатських місця. Загалом опозиційні до влади сили охопили 68% складу законодавчого органу⁴².

Зі 102 членів Державної Думи, обраних в Україні, більшість була лівої та центристської орієнтації – 65 депутатів, правих нараховувалося 29⁴³. За соціальним становищем більшість народних обранців були селянами – 62 особи⁴⁴. У Державній Думі другого скликання у складі 47 депутатів сформувалася українська парламентська громада, а згодом на її базі українська фракція. Програмою діяльності фракції стало проголошення автономії України, широкого місцевого самоврядування та запровадження української мови в освіті, судочинстві і церкві. Друкованим органом української парламентської громади став часопис «Рідна справа – Думські вісті», який виходив два рази на тиждень за редакцією відомого українського громадського діяча Василя Доманицького⁴⁵. На початку березня 1907 року на своєму другому засіданні громада обрала керівництво у складі семи осіб, серед них – С. Нечитайло з Київської губернії,

А. Наумчак з Подільської, В. Хвіст з Чернігівської, Ю. Сайко з Полтавської. Українська громада в Думі другого скликання відзначалася більшою консолідованістю. Депутати з України були менш схильні до входження у представництва загальноімперських політичних сил, поступово відмежовувалась від участі в їх діяльності. Багато селянських депутатів спочатку пристали до трудової групи, але, з'ясувавши що керівництво трудовиків не визнає існування самостійних українських інтересів, вийшло з неї. Після цієї події депутати, обрані в Україні, припинили членство у фракціях за партійними ознаками. 24 травня 1907 року із міжфракційної української парламентської громади було офіційно створено українську фракцію⁴⁶.

Українська тема у другій Думі отримала значно ширше звучання, ніж у першій. Навіть, незважаючи на ту обставину, що в новому складі Державної Думи було значно менше представників національної інтелігенції, весь комплекс проблем українського народу одержав належну увагу в роботі парламенту.

В авангарді обговорення національних питань стояв депутат від Полтавської губернії Ю. Сайко. Він намагався використовувати кожний привід для порушення українського питання, спонукав інших парламентарів включитися у вирішення проблем національного розвитку. У промовах народних обранців обґрунтовувалося історичне право українського народу на земельні ресурси своєї країни, передачу землі в розпорядження національно-територіальних органів влади⁴⁷. Останні, на думку українських депутатів, повинні були мати завершену структуру і виконувати усі належні для державного утворення функції. Автономна Україна мала постати зі своїм вищим законодавчим органом – сеймом, а також урядом⁴⁸.

Українські депутати, зокрема В. Сахно та С. Чигирик з Київської губернії, В. Хвіст з Чернігівської та інші, активно порушували питання про створення умов для розвитку національної освіти⁴⁹. Ставилися вимоги відкриття українознавчих кафедр у Київському, Харківському та Одеському університетах. Офіційного дозволу на це депутати не змогли добитися, однак професорсько-викладацький склад вищих шкіл України на знак підтримки народних обранців і відповідаючи на прагнення студентської молоді самовільно розпочав переходити на українську мову викладання та включати у навчальний процес дисципліни з історії рідного краю⁵⁰.

Велику увагу відводили українські депутати роботі над законопроектом «Про загальну освіту». Відповідно до їх позиції навчання у школах мало відбуватися рідною для дітей мовою, поряд з вивченням російської мови як окремого предмету. Усі спірні мовні питання в освітніх закладах мали вирішуватися демократично – шляхом референдуму⁵¹.

Як і в Думі попереднього скликання, гостру полеміку викликало аграрне питання. Представники великих землевласників активно обстоювали принцип недоторканості приватної власності. При цьому підкреслювали високий рівень економічної ефективності поміщицьких господарств та агротехнічну відсталість селянського господарювання. У противників великого землеволодіння також знайшлися достойні аргументи. Вони полягали в наведенні даних про низький агротехнічний рівень більшості поміщицьких господарств та ступінь їх фінансової заборгованості, значні витрати з державної скарбниці на підтримку поміщиків тощо. Як аргумент за скасування великого землеволодіння виступало також і жахливе матеріальне становище селянства, зумовлене малоземеллям та економічним визиском з боку держави і поміщиків.

Українська фракція в цілому підтримувала ідею скасування поміщицького землеволодіння і передачі землі селянам. Представники України в Думі часто виступали з промовами, в яких доводили, що народ своєю працею вже давно заплатив за дворянські маєтності. Парламентар від Чернігівської губернії Вовк-Карачевський вказував, що поміщики «повинні повернути народу ту землю, якою вони користувалися, і яку народ полив своїм потом і кров'ю». Депутат від Київської губернії Нечитайло, полемізуючи з прихильниками недоторканості приватної власності, говорив: «Ці землі належать народу. Нам кажуть: «Купуйте їх». Хіба ми іноземці з Англії, Франції та інших країн. Ми народ тутешній: з яких причин ми повинні купувати свою землю. Вона нами вже 10 разів відпрацьована кров'ю, потом і грошима»⁵².

Депутат від Київської губернії Сахно передав Думі настрої своїх виборців щодо земельного питання: «Коли мене посилали сюди селяни, вони наказували мені, щоб я відстоював їх потреби, щоб їм були дані земля і воля, щоб усі казенні, кабінетські, удільні, приватновласницькі та монастирські землі були примусово відчужені безкоштовно, тому що навіть у Писанні сказано: «земля є моєю і не повинна належати нікому». Релігійні підстави передачі землі селянам висував й інший депутат з Київщини – Чигирик. «Світ, природа, земля створені Богом, – вказував він, – а права на цю землю, умови користування створені людьми, а все, що люди створили, люди можуть і змінити, якщо в тому є потреба»⁵³.

У цілому українська фракція підтримала принципи аграрної реформи, запропоновані трудовою групою Державної Думи, які полягали в передачі землі в загальносуспільну власність з подальшим наділенням нею селян. При цьому українські парламентарі наполягали на тому, щоб земельні ресурси України відійшли до крайового національного фонду – поступили в розпорядження українського народу та його національних органів влади⁵⁴.

Члени Державної Думи, обрані від українських земель, брали участь у розробці законів про ліквідацію військово-польових судів та амністію політичних в'язнів. Робота над цими законодавчими актами мала значний суспільний резонанс, широкі кола громадськості сподівалися на захист з боку парламенту жертв царських властей. Органи правопорядку намагалися недопустити санкціонування Думою революційних за характером змін і вдавалися до тиску на народних обранців. Українські депутати В. Сахно, С. Матвійів, П. Мороз, С. Нечитайло та інші піддавалися обшукам і різного роду провокаціям. Депутату А. Гриневичу Священний Синод погрожував позбавленням сану священника, якщо той не вийде з української фракції⁵⁵.

Друга Дума не виправдала сподівань російського царату, вона як і її попередниця не стала йти на поступки самодержавству, обстоюючи курс на радикальне реформування державно-політичного та соціально-економічного життя. З літа 1906 року царські власті мріяли про слухняну, наповнену своїми прихильниками представницьку установу. Однак страйковий рух та масові селянські виступи в період діяльності першої та другої Державної Думи змушували зволікати з політичним переворотом і закріпленням перемоги над революцією. Лише коли друга Дума впритул підійшла до законодавчого вирішення аграрного питання, урядові кола не стали зволікати і швидко розпочали шукати приводу для розпуску народного представництва та готувати новий проект виборчого закону.

Формальним приводом для припинення діяльності парламенту послужило звинувачення соціал-демократів у підготовці державного заколоту. 3 червня 1907 року вийшов маніфест про розпуск другої Думи та зміни у виборчому законодавстві. Уже з травня органи правопорядку та війська готувалися до придушення масових виступів, які могли виникнути у зв'язку з політичним переворотом. Одразу після розпуску Думи на вулиці були виведені посилені наряди поліції та військові підрозділи, армійські частини взяли під охорону об'єкти залізничного транспорту. Губернатори українських губерній видали постанови про заборону усіх проявів невдоволення політикою властей, за які погрожували тюремним ув'язненням. Київський генерал-губернатор віддав наказ у разі виникнення народних виступів «не робити пострілів бойовими патронами угору»⁵⁶.

З оголошенням маніфесту про розпуск Думи розпочалися масові арешти, обшуки та ліквідація громадських установ і видавництв. У Києві у ніч на 4 червня було заарештовано близько 100 осіб, запідозрених у революційній діяльності, в Одесі – більше 300. Хвиля обшуків і арештів прокотилася по усій території України і дійшла до віддалених куточків. Лише в Костянтиноградському повіті Полтавської губернії у червні 1907 року поліція здійснила близько 80 обшуків. Переслідувань зазнали колишні депутати другої Думи та їх виборники. За ними встановлювався постійний нагляд поліції, у випадку участі в антиурядових акціях їм загрожували арешти і заслання. Різноманітних гонінь зазнала періодична преса. Опублікування матеріалів політичного змісту загрожувало накладенням штрафів і навіть закриттям періодичного органу. Хвиля розправ продовжувалася і надалі, створюючи сприятливі умови для пропагандистської діяльності прихильників політичного курсу російського царизму⁵⁷.

Консервативні поміщицькі кола вимагали від імператора впродовж декількох років не скликати чергову Державну Думу. Але напружена внутрішньополітична ситуація змусила царя і уряд призначити вибори, щоправда вже за новим законодавством. Останнє позбавляло виборчих прав значну частину населення і було покликане забезпечити обрання в Думу тільки великих землевласників, високопоставлених чиновників і промисловців. Нове законодавство про вибори ще більше поглибило нерівність у правах різних станових категорій населення. Більш, ніж удвічі, скорочувалася кількість виборників від промислових робітників та селянства. У той же час збільшувалося число виборників від землевласницької курії. У губерніях з високою кількістю представників поміщицької верстви їм виділялася абсолютна більшість місць у виборчих зібраннях. Наприклад, у Полтавській губернії вказаний показник досягав майже 65%, у Харківській – понад 60%⁵⁸.

За таких умов обрання до Державної Думи представників широких верств населення, опозиційних до влади політиків фактично унеможливлювалося. Серед депутатів, обраних в українських губерніях, було 57 дворян, 18 селян, 16 священників, 12 чиновників, 4 представника промислових підприємств. За партійно-політичними орієнтаціями майже усі вони у тій чи іншій мірі поділяли урядову політику, спрямовану на придушення революції. 53 депутата у Думі приєдналися до фракцій російських націоналістів, 41 депутат – до октябристів. Опозиційно налаштованих до уряду політиків обрано було мало: 6 конституційних демократів та 2 соціал-демократа⁵⁹. Серед депутатського корпусу 29 депутатів чітко позиціонували себе як захисники національних

інтересів України. Однак такої кількості виявилось замало для створення у Державній Думі самостійної української фракції⁶⁰.

Український народ не покладав великих надій на новий склад Думи. У Полтавській губернії населення заявляло, що від «панської Думи» нічого не чекає. У Харківській губернії люди висловлювали думку, що оскільки Державна Дума обрана, як вони казали, поміщиками і поліцією, то народу на неї сподіватися годі. У Катеринославській губернії говорили, що від Думи «ніякої користі». На відміну від періоду діяльності першої і другої Дум населення, як правило, не лише не підтримувало зв'язків з депутатами від своїх губерній, а й взагалі не знало їх⁶¹.

Однак незважаючи на відсутність у законодавчому органі української фракції, національні сили не полишали спроб за допомогою Державної Думи впливати на політику держави. Щоправда, внаслідок репресивних дій російського царизму практично усі опозиційні партії були в організаційному плані підірвані і не могли дієво себе проявити. В умовах пореволюційних негараздів серед національних інституцій виявилось вповні дієздатним лише громадсько-політичне об'єднання Товариство українських поступовців. За допомогою налагоджених з партією конституційних демократів взаємовідносин ця організація намагалася виносити на розгляд Думи питання про захист національних інтересів українців.

Силами Товариства українських поступовців, українських депутатів та партії конституційних демократів у Державній Думі третього скликання було порушено проблеми українізації початкової освіти та впровадження української мови у судочинстві. У 1908 році 37 народних обранців, які представляли усі фракції, крім соціал-демократів та мусульманської і польської груп, внесли на розгляд законопроект про використання національної мови у початкових школах. Законопроект викликав гостру дискусію, в якій українські інтереси обстоював член партії конституційних демократів, професор Київського університету Іван Луцицький⁶².

У процесі вивчення законопроекту в Раді міністрів Російської імперії глава освітнього відомства Шварц поставив перед урядом вимогу відхилити відповідні пропозиції депутатів. Рада міністрів висловила повну підтримку позиції міністра освіти Шварца. При цьому обер-прокурору Священного Синоду було вказано, що його дозвіл, виданий Подільському єпархіальному начальству, на викладання в школах «малоросійською» мовою є неприпустимим, оскільки навчання повинно вестися «винятково загальноросійською мовою». Обер-прокурор був змушений виправдовуватися і говорив, що «викладання малоросійською мовою» було не обов'язковим і проводилося «у позанавчальний час». Свою позицію щодо законопроекту про впровадження української мови у початкових школах уряд проводив з врахуванням настроїв шовіністично налаштованої частини громадськості. «Клуб російських націоналістів» у Києві стосовно названого законопроекту прийняв резолюцію, в якій стверджувалося про його здатність до ополячення українців і шкідливість для престижу російської мови. У резолюції говорилося, що мета закону – «відучити малоросів від російської мови, а від жаргону Грушевського* до польської мови – один крок», – зазначали російські націоналісти⁶³.

* Так зневажливо російські націоналісти називали українську мову.

Російські депутати за настановами урядових кіл та членів «Клубу російських націоналістів» перешкодили прийняттю закону про введення викладання у початкових школах рідною для українських дітей мовою⁶⁴.

У 1909 році професор Лучицький та трудовик О. Булат виступили з пропозицією про використання української мови в судових органах. Ця ідея також викликала активні заперечення та протести російських націоналістів і законопроект не був прийнятий⁶⁵.

Широкого резонансу в період діяльності третьої Думи набуло питання про виділення в окрему губернію території Холмщини. Більшість населення цього регіону, який входив до складу двох губерній Царства Польського – Седлецької та Сувальської, становили українці. Порушення цього питання безпосередньо торкалося проблем національного буття українського народу. Тривалий час Холмська земля піддавалася окатоличенню та ополяченню. А з приєднанням до Російської імперії розпочався процес русифікації населення та наступу на греко-католицьку церкву і насильницького насадження православ'я. З початком революції цар був змушений видати указ про віротерпимість, після чого розпочався процес масового переходу населення в католицизм. За таких умов з'явилася ідея виокремлення Холмщини з адміністративно-територіальних меж Польщі в окрему губернію, щоб підкреслити її польське походження і вживати подальших дій, спрямованих на викорінення наслідків польсько-католицького панування.

Головним ініціатором створення Холмської губернії був єпископ люблінський і холмський Євлогій. Впродовж цілого ряду років він вживав заходів, спрямованих на виокремлення Холмщини зі складу Польщі. Російські націоналісти з великим ентузіазмом підтримали Євлогія, бачучи в його ініціативах спосіб проведення в конкретному регіоні політики русифікації та обмеження польсько-католицького впливу⁶⁶.

Холмське питання постійно перебувало в центрі уваги громадськості України. Погляди на його розв'язання в цілому визначила позиція лідера українського національного руху Михайла Грушевського. У ситуації, що склалася навколо Холмщини, він вважав доцільним її виокремлення в окрему губернію як «менше зло» порівняно зі статусом частини польських губерній. При цьому Грушевський наголошував на необхідності вирішення усієї сукупності національно-культурних, економічних, правових, релігійних та інших проблем регіону, а не лише питань польського панування. Українська преса активно підтримувала і розвивала ідеї Михайла Грушевського.

Депутати третьої Думи з величезним натхненням брали участь в обговоренні проблем Холмщини, на участь у дебатах записалося 107 осіб. Відсутність у Думі належного представництва українських земель не дало можливості повноцінно розглянути питання у площині захисту національних інтересів українців. Лише епізодично холмська проблема озвучувалася з врахуванням її національного змісту. Зокрема, у такому руслі розглядали дане питання два депутати з партії конституційних демократів. Представник Одеси А. Нікольський зазначив, що в комісії, в якій готувався відповідний законопроект, не було жодного українця. Він повідомив про свої консультації з вченими українського походження та українськими організаціями для кращого розуміння суті питання. У результаті з'ясувалося, що створення Холмської губернії дійсно вважається потрібним у разі вирішення в ній проблем українців, а не для проведення

політики русифікації та з'ясування відносин з поляками. Депутат від міста Києва професор І. Лучицький запропонував провести референдум серед населення Холмщини з приводу виокремлення губернії і констатував відсутність у підготовленому законопроекті гарантій населенню краю від русифікації. «Хіба є тут (у законопроекті) постановою відносно свободи проповіді на малоросійській мові ..., заснування шкіл, в яких повинні вчити на малоросійській мові?» – запитував депутат. Законопроект, з точки зору Лучицького, «буквально не дає нічого», і він відмовився за нього голосувати⁶⁷.

У процесі обговорення проблем Холмщини з планом вирішення національного питання виступила трудова група, депутати якої запропонували надати усім народам Російської імперії право на автономію й акцентували увагу на тому, що населення Холмського краю українське, а не російське. Трудовики вважали головною проблемою регіону безземелля і безправ'я його мешканців. Законопроект про створення нової губернії вони розглядали як засіб розпалювання національної та релігійної ворожнечі і відмовилися його підтримати. Соціал-демократи також акцентували увагу на тому, що у межах Холмщини проживають українці, які зазнають утисків як від польського католицизму, так і від російського православ'я⁶⁸.

Інші депутати і фракції Державної Думи розглядали холмське питання з погляду утвердження православ'я, боротьби з католицизмом та ополяченням, адміністративно-управлінської доцільності і навіть військово-стратегічних інтересів.

У квітні 1912 року законопроект був прийнятий Думою. За нього проголосувало 156 депутатів, проти виступили 108 народних обранців із фракцій конституційних демократів, соціал-демократів, прогресистів та трудовиків. Українська громадськість була невдоволена подіями навколо Холмщини. Її не задовольняла ані пасивність депутатів в обстоюванні інтересів України, ані сам зміст закону, який створював умови для русифікації краю і практично не вирішував його проблем. Не задовольнили український народ і всі інші дії депутатів. Крім неспроможності третьої Думи вирішувати порушені в ній питання, впродовж її діяльності жодного разу не були винесені на обговорення проблеми переслідування і закриття національних організацій та видавництв, фізичних розправ над активістами українського руху. Все це поглиблювало недовіру українців до Думи та політичних сил, які були в ній представлені⁶⁹.

Третя Державна Дума повністю відпрацювала свій термін повноважень. Чергові вибори до законодавчого органу були призначені на осінь 1912 року. Передвиборна кампанія відбувалася в умовах піднесення політичної активності широких верств населення після періоду пореволюційного наступу російського царизму на демократичні здобутки народу. Незважаючи на закріплення у виборчому законодавстві переваг для поміщиків та інших лояльних до самодержавства соціальних груп, власті побоювалися небажаних для себе результатів виборів. Навесні–влітку 1912 року органи правопорядку вдалися до проведення активних заходів з придушення опозиційних сил. У Києві, Харкові, Катеринославі, Луганську, Миколаєві, Одесі були здійснені арешти та звільнення з роботи партійних активістів. Тільки серед робітників Кам'янського заводу у Катеринославській губернії власті заарештували 32 особи. Вживалися заходи із позбавлення населення можливості взяти участь у голосуванні. У Київській губернії із 139 промислових підприємств, внесених до виборчих списків, до процедури обрання виборників допустили лише 68. У Катеринославській губернії вибори не відбулися на

90 із 284 заводів і фабрик. У Харкові 30% робітників, які мали виборчі права, не були допущені до голосування. Власні перешкоджали політичній агітації опозиційних партій та проведенню громадського обговорення програм кандидатів⁷⁰.

В умовах падіння популярності Думи, чергових утисків виборців та загального піднесення політичної активності населення склад Державної Думи четвертого скликання виявився дещо опозиційнішим до царизму, ніж попередній. Він був представлений 130 октябристами, 150 представниками правих партій та лівими депутатами у такій же кількості⁷¹. Однак дискримінаційний характер виборчого законодавства та репресивні дії властей не дозволили належно представити національно-визвольні сили. Із 102 депутатів, обраних в українських губерніях, 33 поповнили лави фракції російських націоналістів, 29 – октябристів, 21 депутат увійшов до фракції правих, 8 – до фракції центра, 5 – до конституційних демократів та по 3 народних обранця долучилися до прогресистів і соціал-демократів⁷². Як і в попередній Думі, створити українську фракцію не вдалося. Однак депутати ліберальної орієнтації та соціал-демократи погодились представляти в законодавчому органі українські національні сили і відстоювати українські інтереси.

У 1913 році у процесі обговорення бюджетного питання українська тематика набула широкого дискурсу. Статті бюджету часто розглядалися у взаємозв'язку з потребами і проблемами України. У цьому ж році фракції конституційних демократів і трудовиків подали до уряду запит з приводу утисків українських громадських організацій. На захист українців виступили представники різних політичних сил, зокрема конституційний демократ П. Милоков, трудовик В. Дзюбинський, соціал-демократ Г. Петровський⁷³. Було порушене питання про автономію України, яке здобуло підтримку з боку відомих політичних діячів, депутатів О. Керенського, П. Милокова, Г. Петровського, А. Шингарьова. Професор С. Іванов вимагав заснування українознавчих кафедр в університетах, а єпископ Никон – введення української мови у школах⁷⁴.

Великим поштовхом до розгляду українських проблем стала заборона царськими властями відзначення в 1914 році у Києві сторіччя з дня народження великого українського поета Тараса Шевченка. Ця подія викликала у Думі тривалу і серйозну дискусію щодо національного питання. Усіма депутатами було визнано існування українського руху як самостійного і самодостатнього суспільного явища, його демократичний характер та необхідність рахуватися з ним при вирішенні загальнодержавних проблем. З приводу заборони відзначення ювілейної дати з дня народження Тараса Шевченка фракції трудовиків, соціал-демократів, октябристів та конституційних демократів звинуватили міністра внутрішніх справ у перевищенні повноважень⁷⁵.

Із початком Першої світової війни у ставленні до українського питання відбулися зміни. Шовіністична частина Думи знайшла привід для безпідставних звинувачень українського народу у зраді Росії, оголосила український рух «результатом німецьких інтриг». Однак демократично налаштовані кола депутатів продовжували надавати підтримку українцям. Вони порушували питання про відновлення забороненої під час війни української преси, допомогу галицьким українцям. Щоправда активність їх в цій справі була невисокою⁷⁶.

Нова епоха, що розпочалася з 1917 року, перервала процес формування політичної демократії на базі функціонування Державної Думи. Період її роботи як постійно-

го законодавчого органу у хронологічному плані виявився недовготривалим. Але ставши наслідком і невід'ємною частиною надзвичайно складної доби, Державна Дума відіграла одну із центральних ролей в суспільному житті. Її робота мала безпосередній вплив на становище українських земель. Паростки парламентаризму в Російській імперії були використані українською громадськістю для захисту національних інтересів України. Діяльність українців у Державній Думі не стала, та й, очевидно, не могла стати магістральним шляхом вирішення українського питання та побудови демократичного ладу. Однак вона сприяла консолідації українства, набуттю досвіду політичної боротьби, утвердженню українців серед інших народів як самодостатньої нації зі своїми інтересами, які мають право на широку реалізацію у суспільній практиці.

¹ Высочайший манифест от 17 октября 1905 г. // Хрестоматия по истории СССР, 1861–1917 / Сост. В.Ф. Антонов и др.; под. ред. В.Г. Тюкавкина. – М.: Просвещение, 1990. – С.296–297.

² Именной Высочайший указ «О выборах в Государственную Думу» // Памятная книжка Первой Государственной Думы. – СПб.: Типография Шестаковского, 1906. – Вып. 3. – С.49–52; Положение о выборах в Государственную Думу // Памятная книжка Первой Государственной Думы. – СПб.: Типография Шестаковского, 1906. – Вып. 3. – С.45–49.

³ Киян М.Ш. Депутати від українських губерній та міст у Державній Думі Російської імперії першого та другого скликань (1906–1907 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / М.Ш.Киян. – Харків, 1998. – С. 10.

⁴ Коник О.О. Діяльність селянських депутатів з України в I та II Державних Думах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / О.О.Коник. – К., 1994. – С.10–11.

⁵ Спектатор. На Украине / Спектатор // Украинский вестник. – 1906. – №2. – С.124–127.

⁶ Михайлова В.И. Наказы и приговоры сельских сходов Первой Государственной Думе (на материалах украинских губерний): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук / В.И.Михайлова. – Днепропетровск, 1976. – С.7–14; Спектатор. На Украине / Спектатор // Украинский вестник. – 1906. – №2. – С.128–130.

⁷ Винавер М. Конфликты в Первой Думе / М.Винавер. – СПб.: Центральная типо-литография М.Я.Минкова, 1907. – С. 8.

⁸ Коник О.О. Вказ. праця. – С.15–16.

⁹ Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / В.Верига. – Львів: Світ, 1996. – С.340.

¹⁰ Памятная книжка Первой Государственной Думы. – СПб.: Типография Шестаковского, 1906. – Вып. 3. – С.29–33, 41–50.

¹¹ Обзоратель. Депутаты с территории Украины и их деятельность в Государственной Думе / Обзоратель // Украинский вестник. – 1906. – №10. – С.729–730.

¹² Там же. – №11. – С.779–783.

¹³ Білокінь О.І. Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906–1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / О.І.Білокінь. – Харків, 2001. – С.12.

¹⁴ Верига В. Вказ. праця. – С.340.

¹⁵ Білоусенко О. Украинский парламентский клуб / О.Билоусенко // Украинский вестник. – 1906. – №1. – С.68–69.

¹⁶ Шемет В. Украинская парламентская фракция / В.Шемет // Украинский вестник. – 1906. – №2. – С.133–134.

¹⁷ Задачи «Украинского вестника» // Украинский вестник. – 1906. – №1. – С.6.

- ¹⁸ Телеграммы украинской парламентской фракции // Украинский вестник. – 1906. – №2. – С.135.
- ¹⁹ *Доморослий В.І.* Діяльність української парламентської громади в I та II Державних Думах (1906–1907 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / В.І.Доморослий. – К., 1994. – С.17.
- ²⁰ *Грушевский М.* Наши требования // Украинский вестник. – 1906. – №5. – С.270–271.
- ²¹ *Киян М.Ш.* Вказ. праця. – С.12.
- ²² *Обозреватель.* Депутаты с территории Украины... – №11. – С.783–796.
- ²³ *Доморослий В.І.* Вказ. праця. – С.19.
- ²⁴ *Грушевский М.* Вопрос дня // Украинский вестник. – 1906. – №2. – С.76–82.
- ²⁵ *Речь И.Шрага* в Государственной Думе // Украинский вестник. – 1906. – №7. – С.527.
- ²⁶ *Речь В.Шемета* в Государственной Думе // Украинский вестник. – 1906. – №4. – С.233.
- ²⁷ *Обозреватель.* Депутаты с территории Украины... – №12. – С.855–857.
- ²⁸ Там же. – С.858.
- ²⁹ Там же. – С.857–858.
- ³⁰ *Киян М.Ш.* Вказ. праця. – С.13–14; *Обозреватель.* Депутаты с территории Украины и деятельность их в Государственной Думе / *Обозреватель* // Украинский вестник. – 1906. – №12. – С.256.
- ³¹ *Обозреватель.* Депутаты с территории Украины... – №12. – С.860–861.
- ³² *Коник О.О.* Вказ. праця. – С.17.
- ³³ *Обозреватель.* Депутаты с территории Украины... – №12. – С.861–863.
- ³⁴ Там же. – С.863–865.
- ³⁵ *Коник О.О.* Вказ. праця. – С.18–19.
- ³⁶ На Украине // Украинский вестник. – 1906. – №1. – С.770–771.
- ³⁷ *Могиланский М.* Ещё об аграрных процессах на Украине / *М. Могиланский* // Украинский вестник. – 1906. – №11. – С.769.
- ³⁸ *Брусянин В.В.* Судьба первых депутатов / *В.В.Брусянин.* – СПб.: Современник, 1906. – С.15–47.
- ³⁹ Там же. – С.15–27, 80.
- ⁴⁰ Там же. – С.22–27.
- ⁴¹ Украинское крестьянство о роспуске Думы // Украинский вестник. – 1906. – №14. – С.972.
- ⁴² *Каминка А.И.* Вторая Государственная Дума / *А.И.Каминка, В.Д.Набоков.* – СПб.: Общественная польза, 1907. – С.18, 20.
- ⁴³ *Верига В.* Вказ. праця. – С.341.
- ⁴⁴ *Коник О.О.* Вказ. праця. – С.19.
- ⁴⁵ *Верига В.* Вказ. праця. – С.341.
- ⁴⁶ *Коник О.О.* Вказ. праця. – С.20–21.
- ⁴⁷ Там само. – С.20.
- ⁴⁸ *Верига В.* Вказ. праця. – С.341.
- ⁴⁹ *Коник О.О.* Вказ. праця. – С.20.
- ⁵⁰ *Доморослий В.І.* Вказ. праця. – С.18.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² *Погребинский О.* Аграрна справа на Україні в світлі II Держ. Думи / *О.Погребинський* // Записки Одесского наукового при УАН товариства. Секція соціально-історична / За ред. *М.Слабченка.* – 1928. – Ч.2. – С.84.
- ⁵³ Там само. – С.86.
- ⁵⁴ Там само.

- ⁵⁵ *Доморослий В.І.* Вказ. праця. – С.20–21.
- ⁵⁶ *Попик В.И.* Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную Думу / *В.И.Попик*; отв. ред. *В.Г.Сарбей*; Институт истории АН УССР. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 8–9, 12–13.
- ⁵⁷ Там же. – С.13–14.
- ⁵⁸ Там же. – С.10–11.
- ⁵⁹ Там же. – С.68–69.
- ⁶⁰ *Верига В.* Вказ. праця. – С.341.
- ⁶¹ *Попик В.И.* Указ. соч. – С.74.
- ⁶² *Білокінь О.І.* Вказ. праця. – С.13–14.
- ⁶³ *Аврех А.Я.* Столыпин и Третья Дума / *А.Я.Аврех*; отв. ред. П.В.Волобуев; Академия наук СССР, Институт истории. – М.: Наука, 1968. – С.26–27.
- ⁶⁴ *Верига В.* Вказ. праця. – С.342.
- ⁶⁵ *Білокінь О.І.* Вказ. праця. – С.13–14; *Верига В.* Вказ. праця. – С.342.
- ⁶⁶ *Аврех А.Я.* Указ. соч. – С.27.
- ⁶⁷ Там же. – С.139–140.
- ⁶⁸ Там же. – С.146–147.
- ⁶⁹ *Білокінь О.І.* Вказ. праця. – С.14.
- ⁷⁰ *Габ Г.С.* Выборы в IV Государственную Думу по рабочей курии на Украине: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук / *Г.С.Габ.* – К., 1954. – С.9–10, 15–19.
- ⁷¹ *Верига В.* Вказ. праця. – С.341.
- ⁷² Підраховано за: Четвертая Государственная Дума: Портреты и биографии / Издание *Н.Н.Ольшанского.* – СПб.: Типография «Ш.Буссель», 1913. – С.233–235.
- ⁷³ *Білокінь О.І.* Вказ. праця. – С.14–15.
- ⁷⁴ *Полонська-Василенко Н.* Історія України. У 2 т. / *Н.Полонська-Василенко.* – К.: Либідь, 1993. – Т.2. – С.425.
- ⁷⁵ *Білокінь О.І.* Вказ. праця. – С.15.
- ⁷⁶ Там само.